

УДК 94 : 008 + 297 (5 -191.2)

Цапко О. М.

ПРОБЛЕМА ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ВИБОРУ ПОСТРАДЯНСЬКИХ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

У статті розкриваються основні проблеми цивілізаційного вибору пострадянських країн Центральної Азії в умовах глобалізації. Зокрема, були показані основні культурно-цивілізаційні чинники, а також визначена ступінь впливу основних геополітичних гравців на розвиток цих країн. Автор робить висновок, що від подальшої цивілізаційної і соціокультурної визначеності пострадянських країн Центральної Азії залежатиме і їх подальший економічний розвиток.

Ключові слова: цивілізація, пострадянські країни, Центральна Азія, глобалізаційний процес, іслам, традиціоналізм, периферізація.

Цапко О. М. Проблема цивилизационного выбора постсоветских стран Центральной Азии в условиях глобализации. В статье раскрываются основные проблемы цивилизационного выбора постсоветских стран Центральной Азии в условиях глобализации. В частности, были показаны основные культурно-цивилизационные факторы, а также определена степень влияния основных геополитических игроков на развитие этих стран. Автор делает вывод, что от дальнейшего цивилизационной и социокультурной определенности постсоветских стран Центральной Азии будет зависеть и их дальнейшее экономическое развитие.

Ключевые слова: цивилизация, постсоветские страны, Центральная Азия, глобализационный процесс, ислам, традиционализм, периферизация.

Oleg Tsapko. The problem of a civilized choice of post-Soviet countries in Central Asia in a globalized world. The article reveals the main problems of the civilizational choice of the post-Soviet countries of Central Asia in the conditions of globalization. In particular, the main cultural and civilization factors were shown, as well as a certain degree of influence of the main geopolitical players on the development of these countries. The author concludes that further economic development will depend on

further civilization and socio-cultural determinants of the post-Soviet countries of Central Asia.

Keywords: civilization, post-Soviet countries, Central Asia, globalization process, Islam, traditionalism, peripherization.

Проблеми цивілізаційного вибору Центральної Азії почали обговорюватися, ще починаючи з кінця ХІХ ст. На сьогоднішній день під впливом глобалізаційних процесів дискусії з цього питання не вщухають. Значною мірою це пов'язано із зростанням ролі цього регіону на геополітичному просторі, а отже – і з суперництвом за вплив на нього багатьох держав світу, до числа яких відносимо США, Китай, Росію, Індію, Туреччину, Іран тощо. Адже транспортно-магістральне та ресурсне значення Центральної Азії може відігравати і вже відіграє суттєву роль у міжнародній розстановці сил, а, відповідно, – і значно посилює як науковий, так і практичний інтерес до цього регіону.

Окремі аспекти цивілізаційного розвитку країн Центральної Азії в умовах глобалізації розглядалися в дослідженнях К. Сироежкіна, А. Каукенова, В. Парамонова, О. Строкова, О. Столповського, А. Ходжаєва, Е. Усубалієва, Е. Абдилдаєва, С. Сафарова. На особливу увагу, на нашу думку, заслуговує монографія Р. Алімова «Таджикистан і Китай [1]. Певний внесок у вивчення проблеми внесли українські вчені та аналітики Ю. Пахомов, О. Кожухар [2], О. Васильєв [3], Т. Метельова [4], Т. Ляшенко [5] та ін.

На думку більшості науковців, які займаються проблемами історичного розвитку народів пострадянських країн Центральної Азії, саме стародавній та середньовічний періоди є спільними для їхнього цивілізаційного розвитку. Не дивлячись на відмінності у мові та способах виробництва матеріальних благ, надетнічна межа Центральної Азії, що проходить по лінії Амудар'ї, ще з часів розповсюдження ісламу символічно відділяла її від іншого Сходу. На півночі регіон Центральної Азії також мав чітко позначений цивілізаційний кордон, який робив її буферною зоною між Росією та Китаєм. Саме тут різноманітні змішані етнічні групи утворили спільний конгломерат, який сповідував єдину тюрксько-перську ісламську культуру [5, с. 154]

Слід також зазначити, що Центральна Азія є одним з найдавніших культурних центрів, який має свою досить багату історію. Починаючи з 800 р. до н. е., Центральна Азія зазнавала багато злетів та падінь різних держав, включаючи Бактрію, Согдіану та Хорезм, держави Ахаменідів, Олександра Великого, держави Селівкідів, Парфянську та Кушанську держави. Епохи економічного та культурного зростання регіону

змінювались періодами великих економічних потрясінь та втрат. Це був період асиміляції різних етнічних груп та утворення великих і малих союзів племен з відповідними мовами та діалектами. Починаючи з ХХ ст., історія держав, які входять до сучасної Центральної Азії, має багато інтерпретацій та ідентифікацій: починаючи з Туркестану і закінчуючи Великою Центральною Азією та Центральною Євразією. Туркестан, що у перекладі з тюркської означає «країна тюрків», відображає назву історико-географічного регіону Центральної Азії. До складу Туркестану входили території таких сучасних держав, як Узбекистан, Туркменістан, Таджикистан, Киргизстан та Казахстан, а також Сіньцзян-Уйгурський автономний округ Китаю, тюркомовні регіони півдня Сибіру, а також північ Афганістану та Ірану [6].

Умовно Туркестан поділявся на Західний (Російський), що співпадав з сучасним регіоном Центральної Азії, Східний (Китайський) та Південний (північна частина Афганістану та Ірану). У Західному та Східному Туркестані мешкало переважно тюркське населення, в Південному – іраномовне.

Говорячи про процес цивілізаційного розвитку країн Центральної Азії в умовах сучасних глобалізаційних процесів, слід зазначити, що період національно-державного будівництва та відродження національної самосвідомості, який розпочався в них після розпаду Радянського Союзу, співпав у часі зі світовими тенденціями глобалізації та взаємозалежності. На сьогоднішній день в країнах даного регіону одночасно діють закони натурального господарства, капіталістичної системи та сучасних наукових технологій. Таким чином, перед країнами Центральної Азії, які лише у 20-х рр. ХХ ст. з феодального устрою здійснили «стрибок у соціалізм», обминувши період капіталізму, зараз постає не менш складне завдання, а саме – стрибнути у постіндустріальне суспільство, минаючи період капіталізму.

Таким чином, досліджуючи процес цивілізаційного вибору країн Центральної Азії, необхідно розглядати його в контексті трьох процесів, що відбуваються в даному регіоні. Зокрема мова йде про традиціоналізацію (повернення або відродження дорадянських історико-культурних традицій); периферізацію (залучення до світового поділу праці, насамперед як джерело сировини) та глобалізацію. «Сьогоднішній цивілізаційний розвиток пострадянської Центральної Азії розгортається таким чином, що цей регіон неначе занурюється у три різні простори (умовно – Схід, Південь, Світ) та у три різні часові виміри (минуле, сьогодні, майбутнє) [7]. Лише розглядаючи всі вищезазначені складові комплексно, можна зрозуміти особливості

сучасних етнокультурних та політичних процесів у центральназіатському регіоні й визначити шляхи подальшого розвитку країн ЦА.

До 2002 р. вже стала чітко прослідковуватися різниця між країнами цього регіону, що дало дослідникам підстави зробити висновок, що кожна із сучасних пострадянських країн Центральної Азії намагається у цивілізаційному розвитку віднайти свій шлях. Так, зокрема Узбекистан, Киргизстан і Туркменістан розійшлися в стратегіях і результатах трансформаційних процесів настільки, що викликає сумнів можливість їхньої інтеграції в рамках будь-якого союзу, окрім економічного. Однак вони мають і чимало спільного, що впливає зі спільної історії.

Крім того, починаючи з моменту проголошення незалежності, політична еліта більшості пострадянських держав Центральної Азії розпочала у себе великомасштабну лібералізацію, не маючи збалансованої програми (насамперед щодо ресурсів). Реформи не були підкріплені чіткими уявленнями про принципи творення нових демократій, а пряме перенесення на ґрунт посттрадиційних суспільств західних ліберально-демократичних інститутів без урахування регіональної і національної специфіки обумовило спотворення трансформаційних процесів. Стихійний процес лібералізації, що розгорнувся в 1990-х рр., спричинив серйозну за масштабами і наслідками кризу в економіці, створив соціальну напруженість, призвів до суттєвого зниження життєвого рівня населення» [8].

На нашу думку, сучасний цивілізаційний вибір в країнах Центральної Азії формується шляхом «територіального націоналізму», який, за визначенням Е. Д. Сміта, є «рухами після здобуття незалежності, концепція нації в яких залишається здебільшого громадянсько-територіальною» і які «намагатимуться об'єднати та інтегрувати в нову політичну спільноту часто етнічно строкате населення і створити нову «територіальну націю» з колишньої колоніальної держави» [9, с. 90]. Створення незалежних держав поставило перед всіма лідерами країн Центральної Азії проблему визначення ідентичності, і в цьому зв'язку почалося обговорення можливості поєднання дорадянських ісламських традицій з сучасними формами управління. Згідно з висновком, зробленим Л. Фаллерсом у праці «Антропологія нації-держави» у 1968 р., найбільш серйозні проблеми, які постають перед націями, частіше за все стосуються нематеріальних, невідчутних символів. Усі процвітаючі нації мають в своєму розпорядженні стрижневі символічні елементи, що є своєрідними критеріями для громадян у питаннях самоідентифікації,

почуття гідності та самоповаги, «створюють моральну основу для суспільної участі у національній обороні, політиці, у функціонуванні соціальних та економічних інститутів» [10, с. 159].

Саме така проблема постала перед державами Центральної Азії після здобуття незалежності. Так, Казахстан, Узбекистан, Киргизстан та навіть Туркменістан порівняно швидко визначились з формуванням національної системи символів. В Конституції Киргизстану є посилення на героя національного епосу Манаса. В Узбекистані роль національного героя отримав Амір Тимур. Дещо складніше цей процес відбувався в Казахстані, але там за історичну основу була прийнята ідеологія чингізизму. «Чингізизм був світоглядом, ідеологією, філософією, санкцією суспільного устрою і структури соціальних інститутів, політичною і правовою системою, культурологічною доктриною, основою освіти, засобом регуляції поведінки у сім'ї і суспільстві. Чингізизм освятив право роду Чингісхана на верховну владу [5, с. 132-133]. У Казахстані складене генеалогічне древо (шежере) Чингісхана з докладним описом п'яти тисяч його нащадків. Унікальна таблиця стала головною ілюстрацією книги «Чингізиди», яка вийшла в Астані. За словами дослідника Г. Табулдіна, в даний час в Казахстані проживає 27-30-е покоління Чингісхана [5, с. 137].

Зараз керівництво Казахстану розробляє доктрини державної ідеології для об'єднання різних етнічних громад.

У Туркменістані президент Бердимухамедов продовжує справу не лише Туркменбаші, але й Огуз-хана – праотця всіх туркмен. Перший президент Туркменістану С. Ніязов зазначав: «Сьогодні ми, прийнявши естафету предків, зводимо свою нову державу, суть якої в цій спадковості... Віддавши належне всім попереднім державним утворенням, відродивши їхні історичні назви, вона відродила сам дух історії, воскресила дух нашого великого пращура Огуз-Хана» [11]. Прославлення образу Огуз-Хана – збирача розрізнених туркменських племен – відображає потребу влади в консолідації туркменів у нації.

Порівняно з іншими країнами Центральної Азії Таджикистан на цьому шляху зазнав серйозних труднощів. По-перше, після територіального поділу центральноазіатського регіону у 20-х рр. ХХ ст. головні культурні центри таджиків – Самарканд, Бухара, Хіва – відійшли до сусіднього Узбекистану. По-друге, відсутні кошти для розробки аналогічних проектів. По-третє, феномен таджицької нації являє собою розвиток ідеї Б. Андерсона про уявлену спільноту: таджиків – це «спільнота за необхідністю» [12]. У 1999 р. уряд Таджикистану прийняв рішення про святкування тисячоліття династії Саманідів.

Таким чином був визначений національний символ держави – засновник роду Самані. Саманідська імперія, яка існувала біля 200 років – з 819 р. до 999 р., зв'язала перську культуру таджиків з ісламським світом. Саманіди відзначалися своєю підтримкою багатьох поетів та художників. Серед сучасних науковців панує думка, що без впливу цієї династії не відбувся б подальший розвиток перської культури [8]. І, нарешті, імперія Саманідів простягалась на всі території, які таджики зараз вважають зоною розповсюдження своєї культури.

Характеризуючи цивілізаційний розвиток сучасних пострадянських країн Центральної Азії, слід звернути особливу увагу на ісламський релігійний фактор. Справа в тому, що через особливості історичного розвитку іслам є не лише релігією, але також засобом життя переважної більшості мусульман і значною мірою – основою їхньої цивілізаційної самоідентифікації. Протягом століть іслам ставав невід'ємним елементом суспільної свідомості мусульманських народів, багато в чому визначав їхні історичні традиції й менталітет. У цьому сенсі роль релігії в мусульманському світі відрізняється від ролі релігії в християнських країнах, де віра перетворилася на особисту справу людини. Іслам, навпаки, значною мірою регулює соціокультурну сферу суспільства, у тому числі взаємини між людьми, поводження в побуті, сімейно-шлюбні відносини, а також істотно впливає на суспільно-політичне життя, частиною якого в багатьох мусульманських країнах є ісламістський рух (ісламізм), або політичний іслам [13].

В цьому контексті слід відзначити, що з часом на основі ісламської ідеології Центральна Азія стала одним із центрів мусульманської цивілізації. Іслам, увібравши в себе більшу частину місцевих зороастрійських поглядів та цінностей, став основою культури та духовності народів, що населяють територію сучасної Центральної Азії [14].

Ступінь впливу релігії на ситуацію в країнах Центральної Азії визначається також й історичною традицією. Найбільшим цей вплив був у осілих народів і найменшим – у кочовиків. «Релігія має багато властивостей, і вони проявляються в тих або інших соціальних функціях, які релігія покликана виконувати в людському суспільстві. Одна з таких функцій, або властивостей, релігії полягає в тому, що вона здатна інтегрувати, тобто поєднувати різні верстви, групи людей, населення під єдиною ідеологією, релігійною доктриною заради досягнення загальної мети» [9]. Сьогодні дві центральноазіатські країни – Узбекистан та Таджикистан – мають суттєвий фактор політизації населення саме на релігійній основі. Саме тут, навіть за часів

Радянського Союзу, знаходились центри ісламської освіти, а населення є найбільш прихильним до релігії. Звідси іслам розповсюджується на іншу територію Центральної Азії, зокрема особливого впливу зазнає Південь Киргизстану, заселений узбеками. Сьогодні близько 80% населення Республіки Узбекистан дотримуються ісламської орієнтації. Це узбеки, таджики, казахи, татари, киргизи, туркмени, каракалпаки, азербайджанці, уйгури, башкири та представники інших національностей. Здобуття Узбекистаном незалежності змінило відношення до релігії взагалі та до ісламу зокрема. Президент країни І. Карімов визначив цей процес таким чином: «Ми високо цінуємо нашу священну релігію та ісламську культуру як невід'ємну частину світової цивілізації, історії розвитку всього людства, як основний фактор та критерій духовного очищення, укріплення в свідомості людей таких одвічних цінностей, як устремління до мирного та спокійного життя, толерантність в міжнаціональних та міжрелігійних стосунках, почуття взаємоповаги та злагоди» [13].

В умовах глобалізації пострадянські країни Центральної Азії також зазнають суттєвого глобалізаційного впливу з боку Китайської Народної Республіки. Слід зазначити, що поряд з економічним інтересом важливим компонентом зближення країн ЦА з Китаєм є саме позитивний імідж китайської моделі побудови «соціалізму з китайською специфікою». Ця модель викликала резонансну зацікавленість з боку керівництва центральноазіатських країн пострадянського простору своєю гнучкістю, чіткими і зрозумілими перспективами подальшого розвитку.

Поряд з КНР певний цивілізаційний вплив на центральноазіатський регіон має і Індія. Так, в основі гуманітарної політики стосовно зазначених країн лежить концепція «васудхайва кутумбакам» – «світ як велика родина». Суть її полягає у тому, що всі держави світу як члени єдиної родини мають об'єднатися в боротьбі із загрозами, які виникають в процесі світової еволюції. Ця концепція базується на принципах плюралізму, синергізму та співіснування, що також значною мірою впливає на зовнішньополітичний світогляд керівництва країн Центральної Азії.

Вагомий вплив на цивілізаційний вибір країн центральноазіатського простору здійснюють Туреччина та Іран. Стосовно цього слід зазначити, що після розпаду СРСР у подальшому цивілізаційному розвитку цих країн утворився своєрідний вакуум, наслідком якого стало посилення впливу на розвиток центральноазіатських республік з боку Туреччини. Одночасно у

боротьбу за вплив над південними регіонами колишнього СРСР включився й Іран. В тогочасних умовах зміни балансу сил, порушення глобальної рівноваги, послаблення РФ на порядку денному постала нова конкуренція за впливи в центральноазіатському регіоні, яка була характерною для Росії, Туреччини та Ірану упродовж тривалого періоду історії [15].

Зазначимо, що розпад СРСР виявився неочікуваним для більшості центральноазіатських республік, а тому призвів до серйозної дестабілізації їх внутрішнього становища, поставив їх перед складним зовнішньополітичним вибором. Проте, цей вибір подальшого цивілізаційного розвитку в новоутворених держав регіону був не такий і широкий. Він коливався між ісламізацією усіх сторін суспільно-політичного життя за зразком Ісламської Республіки Іран та створенням світських республік з ісламською специфікою за турецьким прикладом. При цьому і Туреччина, і Іран були зацікавлені у поширенні власної моделі на регіон.

Так, Туреччина й Іран розпочали боротьбу за посилення свого впливу на пострадянський простір. При цьому Іран зробив ставку на ісламське та культурно-історичне минуле центральноазіатських республік, а Туреччина – на їх спільне тюркське походження. Зокрема, турецькі лідери постійно акцентували свою увагу на етнічній, мовній та культурній спільності тюркських народів. В цьому контексті слід зазначити, що вони до певної міри відродили ідеї об'єднання в єдине ціле так званого Турану, світу 120 млн. тюркомовних народів, які займають територію «від західного Китаю до східного узбережжя Середземного моря»[16]. Подібну думку поділяє і відомий турецький політолог О. Аслан, який зазначає, що «мова, якою ми користуємося від Мюнхена до Китаю, не англійська і не якась інша, а саме турецька... Ми повинні готуватися до Союзу турецьких держав, для мільйонів співвітчизників Туреччина повинна стати старшим братом і лідером» [17].

Вже після розпаду СРСР, у 1992 р., у структурі МЗС Анкара створила Агентство тюркської співпраці та розвитку (ТІКА), яке займається питаннями економічної, культурної та технічної співпраці. Основним напрямом діяльності ТІКА стало надання економічної допомоги, розвиток спільних проектів і програм, регулювання правових, технічно-економічних, соціальних та екологічних питань співпраці з тюркськими країнами [18].

Стосовно другої складової політики Ірану щодо країн регіону, то один із важливих ідеологічних концептів офіційної зовнішньої політики

Ірану – ідея «експорту ісламської революції» [19] або, як писав З. Бжезінський у своїй праці «Велика шахівниця», «...відродження ісламу у Середній Азії стало органічною складовою прагнень нинішніх правителів Ірану» [20, с. 47-48] – не може у повному обсязі бути застосованим до держав Центральної Азії, оскільки шіїтська доктрина Ірану не зовсім прийнятна у регіоні, в якому переважають суніти.

Винятком з цього ряду є Таджикистан, етнокультурна та мовна близькість Ірану з яким зумовила більш високий рівень взаємин обох держав [3].

Таким чином, підсумовуючи все вищезазначене, можна зробити висновок, що народи пострадянських країн Центральної Азії у своєму цивілізаційному виборі дотримуються певного, притаманного цьому регіону традиціоналізму, який, незважаючи на всі особливості, базується на основах ісламської релігійної традиції. Саме цей релігійний традиціоналізм впливає на сьогоденний етнокультурний, соціально-економічний та політичний розвиток народів цього регіону, а також перетворює їх на об'єкти цивілізаційних впливів з боку інших держав, особливо КНР, Індії, Туреччини і Ірану. Сам процес цивілізаційного вибору країн Центральної Азії здійснюється в контексті співвідношення трьох взаємопроникаючих процесів – традиціоналізації, периферізації та глобалізації. На сьогодні намітилася тенденція: незважаючи на спільне історичне та цивілізаційне минуле, пострадянські країни намагаються віднайти в умовах глобалізації власний шлях свого цивілізаційного розвитку.

Використані джерела та література:

1. Алимов Р. Таджикистан и Китай. Курсом стратегического партнёрства. М.: «Весь мир». 2014. 377 с.
2. Кожухар О. Еволюція політики Китаю в Центральній Азії (90-ті рр. ХХ ст. – поч. ХХІ ст.) // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. «Історія та географія». 2013. Вип.47. С.107-112.
3. Васильєв О. Особливості суспільно-політичної трансформації Казахстану // Країни пострадянського простору в умовах формування багатополюсного світу: історичні уроки та перспективи. Збірник наукових праць. К. : ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2016. С.157-164.
4. Метельова Т. О. Туркменістан: особливий шлях чи неодеспотія // Країни пострадянського простору в умовах формування багатополюсного світу: історичні уроки та перспективи. Збірник наукових праць. К. : ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2016. С.164-178.
5. Ляшенко Т. Трансформація політичних систем в країнах Центральної Азії: національний та регіональний аспекти. К.: ІПіЕНД, 2011. 288 с.

6. Мураталиева Н. История возникновения понятия «Центральная Азия» [Электронный ресурс]. URL: <http://www.esttime.ru/reganalitic/1/193/html> УСАР КРСУ.
7. Чешков М. Постсоветская Центральная Азия в трех измерениях: традиционализация, периферизация, глобализация [Электронный ресурс]. URL: <http://www.ca-c.org./journal>.
8. Исакова Г. Особливості посткомуністичної трансформації і проблеми права та свободи людини // Політичний менеджмент. 2005. №2(11). С. 138-144.
9. Сміт Е. Національна ідентичність. К.: Основа, 1994. 223 с.
10. Бимер У. Формирование национальной идентичности в условиях мультикультурализма. На примере Таджикистана // Полис. 2000. №2. С.156-160.
11. Туркменбаши Сапармурат. Рухнама. Кн. 2. К. : Видавництво гуманітарної літератури, 2005. 434 с.
12. Андерсон Б. Уявні спільноти. Міркування щодо походження і поширення націоналізму. К. : Критика, 2001. 272 с.
13. Дюйненбиев С. Роль ислама в становлении киргизского государства // Государственность в Киргизстане и Центральной Азии: история и перспективы. 2011. Вып. 3. С. 53-67.
14. Белокреницкий В. Геополитическая вертикаль в сердце Азии // Pro et Contra. 1997. №2. С.18.
15. Шерьязданова К. Г. Зигзаги внешней политики Турции [Электронный ресурс]. URL: <http://credonew.ru/content/view/1132/67>.
16. Гаджиев А. Г. К вопросу о значении Турции на международной арене. 31.07.2010. [Электронный ресурс]. URL: <http://www.iimes.ru/rus/stat/2010/31-07-10.htm>.
17. Aydin M. Contending Agendas for the Black Sea Region: A Turkish Alternative // Sarem Journal of Strategic Studies. 2010. № 14. January. P. 32.
18. Шлыков П. В. Политический ислам в Турции: поиски новой идентичности // Востоковедение. 2008. № 4. С. 62-63.
19. Князев А. Региональная стратегия Ирана в Центральной Азии – эволюция и приоритеты 11.07.2011. [Электронный ресурс]. URL: <http://www.csef.ru/index.php/ru/politica/geopolitica/project/484-iran-yesterday-today-andtomorrow/1-stati/1663-irans-regional-strategy-in-central-asia-the-evolution-and-priorities>.
20. Бжезінський З. Велика шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи. Львів – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2010. 236 с.